

Dachi De Graff

Student at St Dimitri Kipiani School-College,
Project Coordinator at BRAMS Institute
(Supervisor – Professor David Mirotadze)

GEORGE XI OF KARTLI AND HIS MILITARY MISSION IN AFGHANISTAN

<http://doi.org/10.5281/zenodo.5764871>

(Abstract)

KEYWORDS: George XI, Kingdom of Kartli, Persia, Afghanistan, Mirwais Hotak, Safavid Dynasty, Sultan Husayn, Kandahar, Georgia

If you encounter a Gurji¹ on the bridge, it's better to jump off, as the Pashto proverb suggests. Like the legendary warriors of the past, modern Georgians should defend their country with the same bravery and wisdom, ensuring that Georgia's right to freedom and independence, as well as its significant contributions to the world, are never questioned.

Many foreigners still perceive this ancient country as being “in the middle of nowhere.” This indifferent attitude, which Italian traveller and missionary Pietro della Valle (1586-1652) criticised in his letter to Pope Urban VIII (1568-1644) in the 17th century, has contributed to the gradual loss of Georgian territory, which has been preserved by the blood of brave ancestors, due to the ‘creeping occupation’ by the Russian Federation in the 21st century.

At NATO's request, and while Georgia is not yet a member, over 11,000 Georgian troops have participated in peacekeeping missions in Afghanistan over the past 17 years. These soldiers would

¹ Gurji is the Persian designation of the Georgians.

defend their homeland's borders with even greater enthusiasm and pride if given the opportunity. However, they would receive lower pay compared to their income while serving on missions in Asian and African countries, and there would supposedly not be enough vacancies for Georgian border guards. According to the US plan to withdraw peacekeepers by September 2021, 860 Georgian troops left Afghanistan between May and July of that year. After the United States, the United Kingdom, Germany, and Italy, Georgia had the largest peacekeeping contingent in Afghanistan from 2001 to 2021.

History sometimes tragically repeats itself in the fate of a nation.

Born in 1651, George XI was the son of King Vakhtang V and Princess Rodam Kaplanishvili-Orbeliani. Misfortune guided the life of this Georgian Orthodox Christian ruler, who converted to both Islam and Catholicism at different times during his reign, in his quest for a political solution to protect his kingdom and people. At the age of 26, he ascended to the throne with the permission of the Shah of Persia. From that moment onward, he devoted his life to the struggle for Georgia's freedom and independence, deftly wielding both his sword and his words.

He was the first Georgian king to engage in diplomatic correspondence with Pope Innocent XI (1611-1689), set the pro-European political course for the Kingdom of Kartli. George XI maintained intensive contact with various popes, Catholic missionaries, and several European monarchs.

The King of Kartli aimed to strengthen royal power and abolish Iranian domination in his kingdom. To achieve these goals, he also sought the support of the Ottoman Empire. However, when he revolted against Persia in 1688, King George XI did not receive the promised assistance from the Ottomans. Additionally, his

diplomatic negotiations with Pope Innocent XI yielded little more than prayers and blessings. In the autumn of that year, France initiated the Nine Years' War (1688-1697) against Germany, drawing in most of the leading European countries. As a result, aiding the Georgian kingdom was not a priority for European nations. They would rather consider tighter trade agreements with Persia. In 1688, Shah Suleiman (1648-1694) deposed the retaliatory George XI and replaced him with a more compliant ruler, Heraclius I (1642-1709), as the king of Kartli.

Following Shah Suleiman's death, his son and successor, Shah Sultan Husayn (1668-1726), appointed George XI as the beglerbeg² of Kerman province. The Iranians urgently needed an experienced and brave leader to combat the plundering Baluchi tribe in the eastern provinces of Persia. The young Shah promised to restore Gorgin Khan³ to the throne of Kartli if George XI succeeded in this mission.

In a remarkable display of bravery, 600 Qizilbash⁴ soldiers and 40 Georgian warriors crossed a scorching desert to face 2,000 Baluchis. The outcome of the battle was impressive; only 500 Baluchis survived. This victory marked the first time the fierce Baluchi tribe, which had previously defeated the Qizilbash multiple times, was overcome.

In 1703, the Shah finally fulfilled his promise to George XI, though in an unusual Persian manner. He officially recognised George XI as the king of Kartli, but also appointed him the

² Beglerbeg was the governor of a province in the Safavid Empire, ranking immediately below the grand vizier.

³ Gorgin (or, Gurgin) Khan, which means "George the Ruler," was the alias of George XI.

⁴ Qizilbash (or, Kizilbash) was a member of the Turkmen tribes who supported the Safavid dynasty. In Turkish "Kızılbaş" means "red head," in reference to their crimson headwear.

commander-in-chief of Iran and governor of Kandahar. His next task was to intimidate the Kandahar province.

George XI never returned to his homeland. His nephew, the future Vaktang VI of Kartli, was appointed as his deputy, while Heraclius I continued to govern the Kingdom of Kakheti. The nominal restoration of the throne of Kartli to George XI came at a price—his formal rejection of Christianity. After much hesitation, the Georgian king eventually agreed to acknowledge Islam, though only in the eyes of the Persians, while secretly wearing a cross around his neck.

George XI spent twelve years in a foreign land, where he battled the nomadic tribes of Afghanistan alongside his brother, Royal Prince Levan, and the Georgian regiment that accompanied them on this mission. Despite the intense heat, the Georgian forces maintained an impressive record, never losing a single battle—whether large or small—while serving Iran in Afghanistan. The Persians often fled the battlefield during encounters with local fighters, leaving the Georgians to face the enemy alone. In this harsh and unequal war, the Georgian warriors displayed remarkable bravery and skill.

During that period, the Iranian central government relied entirely on the Georgian military forces. Pietro della Valle noted this, stating, “The strength of the Persian army is the Georgians, who are the greatest and strongest part of this army”. Sir Thomas Herbert (1606-1682), 1st Baronet of Tintern and York, an English traveller and historian, visited Shiraz in 1627. He noted that the number of Georgians in the Iranian army fluctuated significantly, ranging from 8,000 to 40,000 at various times.

In his book “History of Afghanistan” (1879), English author and Colonel George Bruce Mallison (1825-1898) provided a brief

yet vivid description of the King of Kartli: “It happened that at this time the ablest general in the Persian service was a Georgian, named Gúrghín Khán. Born a Christian, this man had endeavoured to establish independence in his native country, but his great military talents had been overborne by the numerical strength sent against him, and he had failed. So powerful was he, however, even in his defeat, that, on the sole condition of his embracing the Mahomedan religion, the Shah had taken him into his service. He had distinguished himself by two qualities – military skill and severity.”

While at the Persian court, Jonas Hanway, an English merchant and traveller (1712-1786), wrote to representatives of the British East India Company in Bombay, saying, “The Georgian army is the only force that makes the Afghans tremble like poplars.”

In May 1704, a 24,000-strong army, featuring Georgians and Persians, marched into Afghanistan under the command of King George XI. Facing extreme heat, the troops took nearly two months to traverse the desert and reach their destination. The climate in Kandahar proved as unbearable as that in Kerman. Despite these harsh conditions, the Georgian army successfully suppressed unrest in the province on multiple occasions, with the Commander-in-Chief maintaining strict control over the entire region.

To prevent future uprisings, King George XI dispatched Mirwais Hotak (1673-1715), a rebellious leader from an Afghan tribe, to Isfahan. He urged Shah Sultan Husayn to keep Mirwais in the Iranian capital, emphasising that he should never be allowed to return to Afghanistan.

Once in Isfahan, Mirwais quickly noticed that the Persian officials envied the Georgian king and therefore opposed him. Being one of the wealthiest subjects in the Safavid Empire, he used his wealth to bribe these officials and easily won their favour. As a

result, the pleased Persian officials actively assisted Mirwais in securing four private audiences with Shah Sultan Husayn.

Skilled in politics and persuasion, Mirwais engaged in information warfare against the Georgian commander. He seized every opportunity to tarnish Gorgin Khan's reputation, gradually sowing seeds of doubt in the mind of the politically inexperienced Shah. Mirwais manipulated the Shah's fears, suggesting that King George XI remained loyal to his homeland and could potentially rebel, posing a threat to Persia. Based on these concerns, the Shah decided to send Mirwais back to Kandahar, instructing him to keep a close watch on the Georgian king.

On 21 April 1709, as recorded by Jonas Hanway, Mirwais hosted a party in honour of King George XI. After the guests had retired for the night, Afghan forces launched a surprise attack on the sleeping Georgian king and his men, killing them all on Maundy Thursday. To justify the massacre to the Shah, Mirwais presented evidence of George's perceived betrayal: a cross found around his neck and a gospel discovered beneath his pillow. This event marked the end of a battle-filled life for the 58-year-old George XI.

Just a few miles from the city of Kandahar, a monumental marble column stands adorned with an inscription in Pashto that reads: "Traveller, pause for a moment and learn this – many have attempted to conquer Afghanistan, yet to this day, none have succeeded. Praise and thanks to Allah! Only three commanders have ever defeated the valiant Afghan army: Alexander the Great, Genghis Khan, and Gurji George." Near the column lie symbolic graves dedicated to these three warriors.

დანი დე გრაფი
<https://orcid.org/0000-0001-5838-9440>
წმინდა დიმიტრი ყიფიანის სახელობის
მრავალპროფილიანი სკოლა-კოლეჯის სტუდენტი
(სამეცნიერო ხელმძღვანელი – პროფ. დავით მიროტაძე)

ქართლის მეფე გიორგი XI-ის
სამხედრო მისია ავღანეთში
<http://doi.org/10.5281/zenodo.5764871>

საკვანძო სიტყვები: გიორგი XI, ქართლის სამეფო, სპარსეთი, ავღანეთი, მირ-ვეისი, სეფიანთა დინასტია, შაჰ-ჰუსეინი, ყანდაარი, საქართველო

1. საქართველო გუშინწინ, დღეს და ზევ

თუ ხიდზე პირისპირ შეეჩხებები გურჯს, გირჩენია ხიდიდან გადახტეო, გვარიგებს პუშტუნური³⁰ ანდაზა. სწორედ ლეგენდარული მეომარი გურჯებივით უნდა დავიცვათ საქართველო და ქართველები საქმითა თუ სიტყვით, რომ ეჭვქვეშ ვეღარ დააყენონ საქართველოს თავისუფლება, დამოუკიდებლობა და მსოფლიოს წინაშე ამ პატარა ქვეყნის დიდი დამსახურება. განსაკუთრებით, სწორედ სიტყვით ანუ ისტორიული დოკუმენტებისა და უცხოური წყაროების დამოწმებით ჩვენი ქვეყნის ამბის მსოფლიოსთვის ხელახლა გაცნობა გეჭირდება, რადგან უკანასკნელი საუკუნეების განმავლობაში მუდმივად ვაგებდით საინფორმაციო ომებს.

ჯერაც არასაკმარისად გვიცნობს სამყარო. პირველ ყოვლისა, ჩვენს სახელმწიფოს საერთაშორისო დონეზე აღიარება სჭირდება, რადგან უცხოელების უმეტესობას

“in the middle of nowhere”-ში⁵⁰ ჰგონია ღვთისმშობლის წილ-ხვედრი ქვეყანა მაშინაც კი, როცა რუკაზე მისი პოვნა ეოლებს. მათი ინდიფერენტული დამოკიდებულების შედეგად, რისთვისაც იტალიელი მოგზაური და მისიონერი, პიეტრო დელა ვალე (1586-1652) ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში კიცხავდა დასავლეთევროპელ ხელისუფალთ პაპ ურბან VIII-ისთვის (1568-1644) გაგზავნილ ბარათში,²¹ წინაპრების სისხლით შემონახული ქართული მიწა მტკაველობით გვეკარგება, არაერთი მოქალაქე გვეღუპება. მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი სხვადასხვა ქვეყანაშია მიმოფანტული: ზოგი დროებით, ზოგიც – სამუდამოდ. ასეთი მწარე რეალობისთვის თვალის გასწორების შემდეგ ლოგიკური გახდება მეორე ეტაპზე გადასვლაც – მსოფლიოსთვის საქართველოს გაცნობა, ცხადია, ქვეყნისა და ერისთვის სასარგებლო კუთხით. ჩვენი პრობლემები საშინაო პოლიტიკის არეალში უნდა განიხილებოდეს, მათ გადაჭრაზე ორიენტირებით; საერთაშორისო ურთიერთობებისთვის კი „საგარეო ვერსია“ გვჭირდება, სამოსელივით.

იმ ნატოს დავალებით, რომლის წევრობა ჯერაც არ გვედირსა, 11 ათასზე მეტმა ქართველმა სამხედრომ მიიღო მონაწილეობა ავღანეთის სამშვიდობო მისიებში ბოლო 17 წლის განმავლობაში.⁵⁷ ისინი გაცილებით დიდი ენთუზიაზმითა და სიამაყით დაიცავდნენ საკუთარი სამშობლოს საზღვრებს, მაგრამ ამისათვის არც იმდენს გადაუხდიან, როგორც აზიურ-აფრიკულ მისიებში და, სავარაუდოდ, არც ქართველი მესაზღვრის ვაკანსიებია საკმარისი რაოდენობით. 2021 წლის 11 სექტემბრისთვის სამშვიდობოების გამოყვანის ამერიკული გეგმის⁶² შესაბამისად, მაის-ივლისში 860 ქართველმა სამხედრომ დატოვა ავღანეთის მიწა.⁴⁶ აშშ-ის, გაერთიანებული სამეფოს, გერ-

მანიისა და იტალიის შემდეგ, საქართველოს ჰყავდა ყველაზე მრავალრიცხოვანი სამშვიდობო შემადგენლობა 2001-2021 წლების ავღანეთის ომში. ევროკავშირის ქვეყნებმა ჩვენზე გაცილებით მცირე რაოდენობის ჯარისკაცი გაგზავნეს დედამიწის ამ ყველაზე ცხელ წერტილში.⁶⁰

ძნელი სათქმელია, საბოლოოდ როგორ დასრულდება ავღანური ეპოპეა. ბოლო ოცი წლის განმავლობაში სამშვიდობო მოლაპარაკებები მრავალჯერ ჩაიშალა ან სასურველი შედეგი არ მოჰყვა. ამიტომაც, შედარებით სკეპტიკურადაა განწყობილი თურქული საინფორმაციო სააგენტო „ანადოლუს“ ჟურნალისტი მერვე სერენი.⁵⁹ წელიწადზე მეტია, რაც თალიბებს სამშვიდობო მოლაპარაკებების სრულყოფისკენ მოუწოდებენ თურქეთი, პაკისტანი, ავღანეთი⁶¹ და თეთრი სახლის ძველი თუ ახალი ადმინისტრაცია.

თალიბებისთვის უჩვეულოდ უსისხლო ხელისუფლებაში მოსვლას⁴⁴ ქაბულის აეროპორტში „სხვების“ მიერ მოწყობილი ტერაქტი⁵¹ მოჰყვა. დანარჩენ უკანონოებსაც ადგილობრივი ბანდოორმირებები ჩადიან, ახალი ხელისუფლების მტკიცებით.⁵⁸ ასეთი სიტუაცია ხანგრძლივად თუ გაგრძელდა, „დროზე ადრე გამოყვანილი“⁴⁵ სამშვიდობოები მთელი მსოფლიოდან, შესაძლოა, ისევ უკან გასაგზავნი გაუხდეთ.⁴² ეს, ალბათ, არ იქნება უკანასკნელი ავღანური მისია.

არც სპარსეთის დავალებით ქართლის მეფე გიორგი XI-ის ბრძოლა იყო პირველი მცდელობა აჯანყებული ავღანელების დასამორჩილებლად. სახელგანთქმული მეფესარდალი ირანის შაჰის წინაშე იხდიდა საომარ ვალდებულებას ავღანელების წინააღმდეგ 12-წლიან ბრძოლაში. როგორც ავღანურ მისიაში მონაწილე თანამედროვე ქართველი სამხედროები სამშობლოსთვის სწირავდნენ თავს

უცხო ქვეყნის მიწაზე მშვიდობის დამყარების სახელით წარმოებულ საერთაშორისო ოპერაციებს, მეფე გიორგი XI-ც საქართველოს სპარსეთისგან დაცვის მიზნით ეომებოდა საკუთარი მტრის მტერს. თადეუშ კრუშინსკის¹⁶ ცნობით, სიმაძაცითა და საბრძოლო ხელოვნებით განთქმულ გურჯებს მტერი უდიდეს პატივს სცემდა.

2. გიორგი ბაგრატიონი

ვახტანგ V-ისა¹⁵ და როდამ ყაფლანიშვილ-ორბელიანის ძე, მომავალი გიორგი XI 1651 წელს დაიბადა. „იყო მხნე, ახოვანი, ძლიერი ძალითა და ტანითა მშვენიერ-ჰაეროვანი, პირ-მხიარული, ენა-ტკბილი, უხვი და მრისხანე, მოისარ-მოასპარეზე უებრო“.² ბედმა თუ უბედობამ წილად არგუნა მართლმადიდებელ ქრისტიან ხელმწიფეს მაჰმადიანობაც მოერგო და კათოლიკობაც. 26 წლის ასაკში წინაპართა ტახტზე ირანის შაჰის ნებართვით ასული, მთელი ცხოვრება საქართველოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდა ხმლითა და სიტყვით. სპარსეთის მბრძანებელს არ მოსწონდა მეფე გიორგი XI-ის თავნებობა: „გურჯი ხანი, მეგონა, გამაჰმადიანდა, მაგრამ ისევ ქაღარი (ურჯულო ქრისტიანი) დარჩენილად“.²

რომის პაპ ინოკენტ XI-სთან (1611-1689) ამ ბაგრატიონის ეპისტოლარულმა დიპლომატიამ სათავე დაუდო ქართლის სამეფო კარის პროევროპულ პოლიტიკურ ტენდენციას. გიორგი XI-ს აქტიური მიმოწერა და ურთიერთობა ჰქონდა როგორც პაპებთან და კათოლიკე მისიონერებთან, ასევე, ევროპელ მონარქებთან. მეფის პროდასავლურ კურსს აქტიურად ემხრობოდნენ მისი ძმა – ლევან ბატონიშვილი¹¹ (გ. 1709) და მისი ბიძაშვილი – სულხან-

საბა ორბელიანი³⁴ (1658-1725). გვირგვინოსანი ბიძის პროვეროპულ სულისკვეთებას მხარს უჭერდნენ ლევანის შვილები – ქართლის მეფე ქაიხოსრო²⁹ (1674-1711) და ვახტანგ VI¹⁹ (1675-1737). წინაპრების პოლიტიკური გზის გამგრძელებელი იყო ლევანის შვილიშვილი, ვახტანგ VI-ის ძმისშვილი, მეფე იესეს ძე – აღმოსავლეთ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ანტონ I²⁷ (1720-1788).

გიორგი XI ცდილობდა, სამეფო ხელისუფლება განემტკიცებინა და ქართლში ირანელთა ბატონობა მოესპო. მიზნის მისაღწევად, მან თანადგომა სთხოვა ოსმალეთის იმპერიას, მაგრამ 1688 წელს ირანის წინააღმდეგ აჯანყებულმა ქართლის მეფემ ოსმალეთისგან დაპირებული დახმარება ვერ მიიღო. ამავე დროს, მას ქართველმა ფეოდალებმა (მათ შორის, დედის ძმამ – თამაზ ყაფლანიშვილმა და სიძემ – დათუნა ქსნის ერისთავმა)²⁴ უღალატეს და გიორგის მცდელობა წარუმატებლად დამთავრდა. არც რომის პაპ ინოკენტ XI-ესთან გამართულ დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს მოჰყოლია ქმედითი თანადგომა, რადგან საფრანგეთმა სწორედ 1688 წლის შემოდგომაზე დაიწყო ცხრაწლიანი ომი⁴³ გერმანიის წინააღმდეგ, რომელშიც ევროპის წამყვანი ქვეყნები აღმოჩნდნენ ჩართულნი. ბუნებრივია, დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებს არ ეცალათ საქართველოს დასახმარებლად.

1688 წელს შაჰ-სულეიმანმა (1648-1694) ურჩი გიორგი XI ქართლის ტახტიდან გადააყენა და მის ნაცვლად ერეკლე I² გაამეფა. ნაზარ-ალი-ხანს მამის სამკვიდრო არ დაუთმო შაჰ-ნავაზ I-ის ძემ და 1691 წელს ოთხწლიანი ძმათაშორისი ომი გაჩაღდა,¹⁸ რომელიც ბოლოს გიორგიმ დათმო, როდესაც ირანის მბრძანებელმა განჯის ჯარი გაუგზავნა ერეკლე I-ს დასახმარებლად.

1694 წლის 6 აგვისტოს სეფიანთა დინასტიის მეცხრე წარმომადგენელი, ჰუსეინ-მირზა ავიდა ირანის ტახტზე. განმარტოვებისა და ღოცვების მოყვარული 26 წლის შაჰ-სულთან ჰუსეინი (1668-1726) „მშვიდობას უფრო ეტრფოდა, ვიდრე ომსა და სისხლისღვრას“.²⁴ რბილ მმართველთან პოლიტიკური ურთიერთობის მორეგულირების მიზნით, 1696 წელს გიორგი XI ისპაანს გაემგზავრა.

სეფიანთა სამეფო კარზე ბაგრატიონი 1697 წლის 5 მარტს ჩავიდა. მას საზეიმო დახვედრა მოუწვევს და ძვირფასი ძღვენიც უბოძეს. ასე აღწერს სეხნია ჩხეიძე ქართლისა და სპარსეთის პირველ პირთა შორის დიპლომატიური თანხმობის აღდგენის ამბავს: „დღესა მეოთხესა ნახა ყაენმან. დახვდა ტკბილად და საყვარლად, ვითარცა მამასა, და დასდო პატივი მისად შესაფერად, მოეწონა სიკეთე მეფის გიორგისა“.³⁹ თუმცა, შაჰმა ქართლის ტახტი არ დაუბრუნა მეფე გიორგის არც 1697 წელს (როგორც ქართველი ხელმწიფის მეურნალი, იეზუიტი მისიონერი რიკარი აღნიშნავს 7 აგვისტოთი დათარიღებულ თავის წერილში) და არც 1698 წელს (რასაც იტალიელი მისიონერი ამაღეო ბრეშელი ატყობინებს რომს).²⁴

შაჰ-ჰუსეინმა გიორგი XI ქირმანის ბეგლარბეგად⁵ დანიშნა, რადგან ძალიან სჭირდებოდა მასავით გამოცდილი და მამაცი სარდალი ირანის აღმოსავლეთ პროვინციებში ბელუჯთა⁶ ტომის თარეშის აღსაკვეთად. წარმატების შემთხვევაში, შაჰი ქართლის ტახტის დაბრუნებას დაჰპირდა. თავიდან „არად ინება მეფემ გიორგიმ ქირმანი, რომ საქართველოს პატრონი იყო და ქირმანი იუკადრისა. მოახსენა უარი, მაგრამ არ მოეშვა ხელმწიფე“.³⁹ ქართველმა დიდებულებმა ბოლოს მაინც დაითანხმეს გიორგი XI, ქირმანის გავლით ეცადა ქართლის ტახტამდე მისვლა.

600 ყიზილბაშმა და 40 ქართველმა მზის მცხუნვარებით გადამწვარი უდაბნო გაიარა, 2 ათასამდე ბელუჯს რომ შერკინებოდა. სპარსელებთან წინა გამარჯვებებით გათამამებული მტერი დამცინავ და მუქარით სავსე რეპლიკებს ესროდა მათთან ახლოს დაბანაკებულ დამსჯელ რაზმს, რომელსაც ლევან ბატონიშვილი მეთაურობდა. პასუხად გაისმა: „მოვიდა რისხვა ღვთისა თქვენზედა, მობრძანდა საქართველოს ვალი¹⁴ ლევან, ახლავს ქართველნი ჯარნი კაცის მჭამელნი“.²⁴ უდაბნოს ხვატით გატანჯული და უწყლოობით დასუსტებული ერთიმეუკა ქართველები ისეთ დღეში იყვნენ, სეხნია ჩხეიძე ხუმრობდა, ხმლის მოქნევა კი არა, „თითოს ქათმის შეჭმაც არ შეგეგძლო“.³⁹ თუმცა, იმ ბრძოლის შედეგი მაინც შთამბეჭდავი გამოდგა: ორი ათასიდან მხოლოდ 500 ბელუჯი გადარჩა ცოცხალი.

1703 წელს გიორგი XI-ს ქართლის მეფობა, ირანის სპასალარობა და ყანდაარის ბეგლარბეგობა უბოძეს და ამჯერად ყანდაარის პროვინციის დაშოშმინება დაავალეს. გმირმა ხელმწიფემ ვედარასდროს იხილა სამშობლო. იქ მის ჯანიშინად (მოადგილედ) ალალი ძმისწული, მომავალი ვახტანგ VI დანიშნა შაჰმა, ხოლო ერეკლე I-ს კახეთი დაუტოვა. ქართლის სამეფო ტახტზე ნომინალურად დაბრუნება გიორგი XI-ს ქრისტიანობის ფორმალურად დათმობის ფასად დაუჯდა. მტრის დასანახად ისლამს აღიარებდა, მაგრამ გულზე ჯვარი ძველებურად ეკეთა. „რა გაეწყობოდა: შეგვექნა სიხარული ქართლის შოვნისათვის, მაგრამ ყანდაარს წასვლისთვის მოწყენა“,³⁹ წერდა სეხნია ჩხეიძე.

გიორგი XI-მ 12 წელიწადი გაატარა უცხო ქვეყანაში ძმასთან, ლევან ბატონიშვილთან და ქართულ რაზმთან ერთად ავღანეთის მომთაბარე ტომების წინააღმდეგ

ბრძოლაში. არცერთი მცირე თუ დიდი ბრძოლა არ წაუგია სახელოვან ქართველს ავღანთა მხარეში, მიუხედავად მძიმე კლიმატური პირობებისა. ისტორიკოსი და ქართლის მეფის თანამებრძოლი სეხნია ჩხეიძე მეფის შესახებ აღნიშნავს: „იყო წესი მისი, როცა სამწუხარო საქმე იყვის, მაშინ უფრო განმხიარულდის“.³⁹

ავღანელებთან შეტაკებების დროს, სპარსელები ხშირად გარბოდნენ ბრძოლის ველიდან და მარტო დარჩენილ ქართველებს უწევდათ სასტიკ, უთანასწორო ომში ვაჟკაცობისა და საბრძოლო ხელოვნების მაღალი კლასის ჩვენება მტრისთვის.¹ იმ პერიოდში ირანის ცენტრალური ხელისუფლება მთლიანად ქართულ სამხედრო ძალას ეყრდნობოდა. ამას ადასტურებს იტალიელი პიეტრო დელა ვალე: „სპარსული არმიის სიძლიერე ქართველებია, რომლებიც ამ არმიის უდიდეს და უძლიერეს ნაწილს წარმოადგენენ“.² იგივეს აღნიშნავს ინგლისელი მოგზაური და ისტორიკოსი, სერ ტომას ჰერბერტი⁴⁹ (1606-1682), რომელიც 1627 წელს შირაზში იმყოფებოდა. მისი ცნობით, სხვადასხვა დროს ქართველთა რაოდენობა ირანის არმიას 8-დან 40-მდე ათასს უტოლდებოდა. ფრანგი მოგზაურების მოგონებების თანახმად,²³ ქართველი მეომრები ირანში ყოფნისას ეროვნულ სამოსს ატარებდნენ, რაც მათდამი შიშსა და მორიდებას იწვევდა სპარსეთის მთელ იმპერიაში.

ივანე ჯავახიშვილმა (1876-1940) კიდევ უფრო დეტალურად აღწერა XVIII საუკუნის დასაწყისში ირანში არსებული სიტუაცია: „სპარსეთის შაჰები ხშირად თავიანთ სარდლებს არ ენდობოდნენ ხოლმე, ქართველთა პირიანობა და ფიცგაუტყეხელობა კი გამოცდილებით იცოდნენ. ამის გამო, ისინი თავიანთი დახლართული სამხედრო საქმეების მოწესრიგებას ქართველ მეფეებს ანდობდნენ

ხოლმე. ამის წყალობით, ისეთს ნიჭიერ სამხედრო პიროვნებებს, როგორც მაგალითად, მეფე გიორგი XI იყო, უნებლიეთ სპარსეთის აჯანყებული ქვეშევრდომების დამორჩილება უნდა ეკისრა და ხან ავღანისტანში ყოფილიყო, ხან ბელუჯისტანში, ხან სხვაგან, სადაც კი ამბოხება იფეთქებდა“.²⁴

ქართლის მეფის ლაკონიური, მაგრამ ამომწურავი დახასიათება აქვს მოცემული თავის წიგნში „ავღანეთის ისტორია“ (1879) ინგლისელ მწერალსა და პოლკოვნიკს, ჯორჯ ბრიუს მაღესონს (1825-1898): „ისე მოხდა, რომ იმ დროს სპარსეთის ყველაზე უნარიანი გენერალი ერთი ქართველი, სახელად გურგინ-ხანი⁸ იყო. ეს დაბადებით ქრისტიანი ადამიანი, საკუთარი ქვეყნისათვის დამოუკიდებლობის მოპოვებას ცდილობდა, მაგრამ მისი დიდებული სამხედრო ნიჭი დაჯაბნა მის წინააღმდეგ გაგზავნილთა რიცხოვრებამ უპირატესობამ. ამიტომ დამარცხდა. თუმცა, დამარცხებაშიც კი იმდენად ძლევამოსილი იყო, რომ გამაჰმადიანების, ამ ერთადერთი პირობის შესრულების სანაცვლოდ, შაჰმა იგი თავის სამსახურში აიყვანა. ორი თვისება ახასიათებდა: სამხედრო ოსტატობა და სიმკაცრე“.⁵⁵ აშკარად იგრძნობა თვალთ უნახავი, მის დაბადებამდე კარგა ხნით ადრე გარდაცვლილი ქართველი მთავარსარდლით მოხიბლული, თავადაც გამოცდილი მეომრის აღტაცება.

ირანის შაჰის კარზე მყოფი ინგლისელი ვაჭარი და მოგზაური, ჯონას ჰანგი (1712-1786) ბრიტანეთის ოსტინდური კომპანიის წარმომადგენლებს ბომბეიში სწერდა: „მხოლოდ ქართველთა მხედრობაა ის ძალა, რომლის წინაშეც ავღანელები ვერხვებივით თრთიან... როგორც სპარსელებმა გვითხრეს, საკმარისია ქარავანს მცველებად

ათიოდე ქართველი გააყოლოთ და ავღანეთის გზებზე აღარავინ შეგაწუხებთ“.⁴⁸

3. გურგინ-ხანი

1704 წლის მაისში ქართველთა და სპარსთა 24-ათასიანი ლაშქარი ავღანეთისკენ დაიძრა გიორგი XI-ის სარდლობით.⁴⁰ ჯოჯოხეთური უდაბნოს გაველას ლამის ორი თვე მოანდომეს. ყანდაარი ქირმანზე არანაკლებ აგკლიმატიანი გამოდგა. „ქალაქი ცხელი. სადამო ჟამს ასეთი ქარი მოვიდის ცხელი, რომ პირს ვერ შეაქცევდენ. ეს მინახავს აქაურის სიცხისაგან კვერცხი სპილენძის თევზზე გათქვეფილი და დასხმული მზისაგან შემწვარიყოს და ციხის სალს კლდეზედ პური მიეკრას და გამამცხვარიყოს“;³⁹ ასე აღწერდა იქაურ რეალობას სეხნია ჩხეიძე. გაუსაძლისი პირობების მიუხედავად, გიორგი XI-ის მხედრობამ ყანდაარის პროვინციაში მღელვარება ჩაახშო, თანაც, მრავალჯერ და მთელ ტერიტორიაზე უმკაცრესი კონტროლი დააწესა.

ავღანელ წინამძღოლთა ნაწილი ირანის სპასალარმა ძალით დაიმორჩილა, ნაწილი კი თავად ეყმო. მათ შორის ერთ-ერთი – „ნიჭიერი და მამაცი ავღანი“³³ მირ-ვეისი (1673-1715) ნამდვილ ენიგმას წარმოადგენდა. ქართლის მეფისადმი ისე უხვად აფრქვევდა „უსაზღვრო ერთგულებას“;³³ რომ გამჭრიახ ქართველ მთავარსარდალს უნდობლობის ეჭვი არ ასვენებდა. გამოსაცდელად მორიგი აჯანყების დაშოშმინება დაავალა გადამთიელს. მირ-ვეისმა დალატით მოკლა აზარის განდგომილი სულთანი, სახელად დაქეზ²³ და მისი თავი ძღვნად მიართვა ყანდაარის ბეგლარბეგს. თითქოს სანდო უნდა ყოფილიყო ავღანთა

წინამძღოლი, მაგრამ მეფე გიორგის მსტოვრები ატყობინებდნენ: „მირ-ვეისი თეთრი კბილით იცინის და შავი გულისით მოქმედებს. იღუმალ შეთქმულებებს აწყობს, ავლანელ ტომებს სააჯანყოდ ამზადებს“.³³

ხელჩასაჭიდი ჯერ არაფერი ჰქონდა, მაგრამ ქართლის მეფე ავლანთა ტომის წინამძღოლის გამოაშკარავებასა და მასთან ღიად დაპირისპირებას არ დაელოდა. მირ-ვეისი ისპაანს გაგზავნა დაქეზის თავიანად, თან ყიზილბაშთა 20-ათასიანი ჯარი გააყოლა. ქართველთა მცირერიცხოვანი ამალით ავლანეთში დარჩენილმა გიორგი XI-მ ბრძნული რჩევა მისწერა შაჰ-ჰუსეინს: „ესე სულთანი უარშიობს,³⁵ უნდა არევა ამა ქვეყნისა. ნუღარ გამოუშვებთ თვარამ ერთს რასმე მოახდენს“.²⁴

კორუფციის ჭაობში ჩაძირულ სპარსეთის სამეფო კარზე, სადაც „შაჰის უმაღლეს მოხელეთა შორის გიორგი მეფისადმი უფრო შური, შიში და მტრობა სუფევდა, ვიდრე თანადგომა, პატივისცემა და სიყვარული“,³³ მირ-ვეისმა იოლად იპოვა მომხრეები. მან ძვირფასი საჩუქრებითა და თან წადებული 30 ათასი თუმანით იოლად მოიხყიდა ისპაანის დიდებულები. უფრო მეტიც, მეფე გიორგის მთავარ მტერს, სამეფო კარის უმაღლეს გამრიგესა და ბაზიერთუხუცესს, ირანის მომავალ პირველ ვეზირს, წარმომშობით ლეკ ფათჰ-ალი-ხანს შეეკრა. გურგინ-ხანის მოწინააღმდეგე მოხელეებმა პოლიტიკაში გამოუცდელი შაჰი ოთხჯერ შეახვედრეს მირ-ვეისს პირისპირ. მანამდე არ მოეშვნენ, სანამ მის ერთგულებაში არ დაარწმუნეს.

ცბიერმა ავლანმა მექაში მოსალლოცად წასვლის ნება გამოსთხოვა შაჰს. წმინდა ქალაქს მისული მირ-ვეისი ჯერ ქააბის ღვთაებრივ შავ ქვას ემთხვია, შემდეგ რელიგიურ ღიდერებს შეხვდა მექასა და მედინაში.⁵⁵ სპარსული ძღვენი მიართვა და საღვთო ომის ნებართვა გამოს-

თხოვა „ურწმუნო ქართველების“ წინააღმდეგ, რომლებიც „ნამდვილ მორწმუნეებს, ყანდაარელებს ჩაგრავენენ“.⁵² ისპაანში დაბრუნებულმა ავღანთა ტომის ბელადმა ფატვის³⁶ გამოცხადების საბაბი ჩამოიტანა სპარსეთში და „ორგული, მოლაღატე“³³ გურგინ-ხანის წინააღმდეგ დაწყებული საინფორმაციო ომი განაგრძო.

შაჰ-ჰუსეინს მეთოდურად დაახვია თავბრუ „შავი პიარისტების“ გამიზნული დეტალებით და მეფე გიორგის ერთგულებაში დააეჭვა. ამას ისრაელ ორის უცნაური ელჩობის ამბავიც თან დაერთო, რამაც დიდი აუიოტაჟი გამოიწვია ისპაანში.⁵² ავღანთა მეთაურმა ესეც სათავისოდ გამოიყენა, გიორგი XI-ს ორგულობა და მოლაღატეობა დასწამა. ფათჰ-ალი-ხანისა და გურჯი სარდლის დანარჩენი მტრების საშუალებით მირ-ვეისი ხმებს ავრცელებდა: „ქართველთა მეფე თანაქრისტიან რუსებთან და სომხებთან რაღაც სპარსეთის სამტრო კავშირს ჩარხავსო“.³³ გიორგის უფროსი ძმის, არჩილის რუსეთში ყოფნის ფაქტი ამ ჭორის მტკიცებულებად დაუდო გუდუბერყვილო შაჰს და „დიდი სიცრუე“²² იოლად დააჯერა. მალე მირვეისმა არა მხოლოდ სამშობლოში დაბრუნების უფლება მიიღო, არამედ ყანდაარის ქართველი ბეგლარბეგის მეთვალყურეობაც დაავალა ირანის შეშფოთებულმა მბრძანებელმა.²⁵

გიორგი XI-მ შაჰ-ჰუსეინისგან ძვირფასი ხალათი და რაყამი³¹ მიიღო: „ჩვენ მირ-ვეისი უბრალოდ ვსცანით და შევირიგეთ. ვინძლო ჩვენი გადაწყვეტილება მართებულად მიიჩნით, მირ-ვეისი თქვენც მართლად ჩათვალთ, შეირიგოთ და თქვენს სამსახურად დაიბრუნოთ“.³³ შაჰის სიტყვას წინ რას აღუდგებოდა ავღანეთში გაგზავნილი ქართლის ნომინალური მეფე? მისი უმცროსი ძმა, ირანის დივანბეგი¹⁰ ლევანიც მირ-ვეისს უჭერდა მხარს წერილში:

„ნეტა, ვიცოდე, ამ კაცმა ისეთი რა დაგიშავა, უღვთოდ რომ გასწირე. შენი ერთგულია. ისპაანში შენი ქების მეტი არაფერი დასცდენიაო“.²⁶ ცბიერ პოლიტიკოსებს ფარულ ზრახვათა გასაჯაროება რომ წესად არასდროს ჰქონიათ, ეტყობა, ლევან ბატონიშვილს არ გახსენებია პირფერი და ქვეშეკვეშა მირ-ვეისის შეფასებისას.

ისტორიამ წელიწადნახევარში დაადასტურა გურჯი გიორგის პირვანდელი ეჭვის სისწორე. მუხანათმა მირ-ვეისმა არ მოისვენა და მიზანს მიაღწია.⁵³ ინგლისელი ჯონას ჰანვეის ცნობით,⁴⁸ 1709 წლის 21 აპრილს მისსავე პატივსაცემად გამართულ ნადიმზე მიწვეული გიორგი XI და მისი მცირერიცხოვანი ამაღა ავღანელებმა ამოჟლიტეს, სანამ ქართველთა ათასკაციანი რაზმი ერთ-ერთი ამბოხებული ტომის დასაშოშმინებლად იყო წასული გიორგის ძმისწულის, ალექსანდრეს მეთაურობით.

ნაქეიფარი გიორგი XI კარავში განმარტოვდა მოსახვეწებლად. მამალმა რომ მესამედ იყივლა,³³ მძინარეს მიეპარნენ მოსაკლავად ავღანელები: „ულალატა მეფეს გიორგის ყანდაარის სულთანმა მირვეისმა. მოუხდა განთიადსა, დაესხა თავსა. რა სცნა მეფემან, ედვა ქარქაში სარჩისა გვერდისა მისსა, გაიკრა ხელი, თავმან მისმან, სანამდის ისარი ჰქონდა არცერთი არ დააცდინა. რა ისარი დაელია, გაიკრა ხმალსა ხელი, როგორც დევი ისე იბრძოდა. ჰკრეს თოფი ამა მორჭმა დიდების პატრონსა და მოკლეს, ვინცა ქართველნი დარჩომილ იყო ამოსწყვიტეს“.³⁹ ორმოცდაათი მომხდურიდან რვას ისრებით მოუსწრაფა სიცოცხლე გმირმა სარდალმა. დანარჩენებს ხმალდახმალ ეკვეთა და ორ-სამს უწვდინა ოსტატურად, სანამ ტყვიებით დაუცხრილავდნენ გულად მკერდს ქართველთა მეფეს. ასე დაასრულა ბრძოლებით აღსავსე ცხოვრება 1709 წლის დიდხუთშაბათს 58 წლის გიორგი XI-მ დიხ-შეიხში.

ირანში მოღვაწე კათოლიკე მისიონერებისა და ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით: „აჰყარნა ხატნი და ჯვარნი მეფესა მირვეიზ და ფსალმუნი, რომელსა იკითხვიდა ჟამსა მას, და წარმოუგვლინა ყეენსა მეტყველმან: ესრეთ გაცდუნებდა მეფე“.⁴ ამ სამხილით ცდილობდა ცბიერი მირვეისი თავის მართლებას მეფე გიორგის მოკვლისათვის. ეშმაკობამ გაჭრა და გურგინ-ხანის ფარული ქრისტიანობის გამჟღავნებამ მისი მუხანათურად მოკვლის ფაქტი გადასწონა ირანის შაჰის თვალში. თუმცა, ძალიან მალე სპარსელებს ძვირად დაუჯდათ, გიორგი მეფის რჩევა რომ არ იღეს ყურად: მირვეისმა ისპაანი აიღო და სპარსეთის იმპერიის სატახტო ქალაქის მოსახლეობა გააულიტა.

ყანდაარში დახოცილი ქართველები ქალაქის ცენტრალურ მოედანზე დააგროვეს მირვეისის მეომრებმა ხალხის „თვალსასეიროდ“.³³ ცხენზე ამხედრებულმა ავღანთა წინამძღოლმა ხელი გაიშვირა გოლიათური აღნაგობის ქართველი სარდლის ცხედრისკენ და თანამებრძოლებს განუცხადა: „აი, გურგინ-ხან... ქართველი კაცი, ერთადერთი სპარსელთა შორის, რომელმაც ღირსეულად დაიმსახურა სახელი ჭეშმარიტი მხედრისა, ხელმწიფისა და ვაჟაკისა“.³³ ასე შეაფასა უცხოტომელმა თავისი ერთადერთი, უკვე მოკლული მოწინააღმდეგე, რომელსაც XX საუკუნეში ლევან სანიკიძემ „უკანასკნელი დიდი გიორგი“³³ უწოდა.

4. ლომი კრავთა შორის

ქალაქ ყანდაართან რამდენიმე კილომეტრში მარმარილოს სვეტი დგას წარწერით: „მგზავრო, წამით შეჩერდი და იცოდე – ავღანეთის დაპყრობას ბევრი ეცადა,

მაგრამ, საბოლოოდ, ვერავინ დაიპყრო დღემდე, ალაპის ნებით! მხოლოდ სამმა სარდალმა შეძლო ავღანეთის მამაცი მხედრობის დამარცხება. ესენი იყვნენ ალექსანდრე მაკედონელი, ჩინგიზ-ყაენი და გურჯი გიორგი“.³⁷ იქვე ამ სამი მეომრის სიმბოლური საფლავებია.

ეს სვეტი საკუთარი თვალთ ნახა საბჭოთა კავშირის სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტის გენერალ-მაიორმა, სამხედრო მეცნიერმა და აკადემიკოსმა თენგიზ ეპიტაშვილმა,¹³ რომელიც 1979-1983 წლებში ავღანეთში იხდიდა სამხედრო ვალს. მოგვიანებით მან მოგონებების წიგნში „მე – გენერალი ეპიტაშვილი“ აღწერა, ლამის, დაუჯერებელი ამბავი: როგორ ვერაფრით აიღეს საბჭოთა ჯარებმა ყანდაარი, როგორ ვერ დაძლია ლეგენდარული სვეტისა და საკუთარი გმირი მეფის საფლავის ნახვის სურვილი საბჭოთა რესპუბლიკის მოქალაქე ქართველმა მეომარმა და როგორ შეუთვალა ავღანელებს ტყვედყოფილის პირით, დიდი წინაპრის საფლავზე თაყვანისცემის უფლება მიეცათ.

ლამის, ათი წელი (1979-1989) ეომებოდნენ საბჭოთა ჯარს მოჯაჰედები მოლა ომარის (1960-2013) მეთაურობით. უცხო მიწაზე ყოფნისას შეიტყო ქართველმა სამხედრომ, რომ ავღანელმა ხალხმა მარადიული ხსოვნის ძეგლი დაუდგა მის გმირ წინაპარს და მოსვენება დაკარგა. ყანდაარი თენგიზ ეპიტაშვილისთვის პირადულ სამიზნედ გადაქცეულიყო, მაგრამ ვერა და ვერ აიღეს ქალაქი, რომ მუხლი მოეყარა მეომარი მეფის საფლავზე.

ქართველმა მეთაურმა თავის ჯარისკაცებს წყაროზე ჩამოსული ავღანელი გლეხი დააჭერინა და მისი საშუალებით მოჯაჰედების მეთაურს შეუთვალა: „მე, გურჯ პოლკოვნიკს, გურჯი გიორგის თანამემამულეს, სურვილი მაქვს, ჩემი დიდი წინაპრის საფლავს ვცე თაყვანი და, თუ

ნებას დამრთავთ, ხვალ 3 საათზე უიარალოდ მარტო გამოვალ-მეთქი. არავითარ გარანტიას არ გთხოვთ, მეომრის სიტყვის გარდა“.³⁸

შუამავალი შუაღამისას დაბრუნდა და ამბავი მოიტანა: რიტუალის შემსრულებელი კაცი ჩვენთვის წმიდათაწმიდაა და მოსისხლეც რომ იყოს, არაფერს დაუშავებთო. თანაც, აღმოჩნდა, რომ გურჯი პოლკოვნიკის შესახებ გარკვეული ინფორმაცია გააჩნდათ და მის „სახელს რადაცნაირი პატივისცემითაც კი მოიხსენიებდნენ“.³⁸ ეპიტაფილის ვარაუდით, ავღანელებს შემჩნეული ჰქონდათ, რომ ქართველი მეთაურის ბრძანების გამო, ნამაზის (ლოცვის) დაწყებისთანავე სროლას წყვეტდა მისი დანაყოფი. როგორც ჩანს, „ამას დიდ ადამიანურობად და ჩემგან უდიდეს პატივისცემად მიიჩნევდნენ“.³⁸ მტერი არა მარტო დათანხმდა, არამედ უხიფათო დერეფნის გაკეთებასაც დაჰპირდა, რომ შემთხვევით არ მოეკლა რომელიმე მოჯაჰედს ეს მამაცი და გაბედული ქართველი.

უიარალოდ, შილიფად ჩაცმული, კვართის მსგავს თეთრ მოსასხამში გახვეული ქართველი პოლკოვნიკი დათქმულ დროს დაადგა სანუკვარ, მაგრამ სახიფათო გზას. საბჭოთა უნიფორმიდან მხოლოდ ოფიცრის ქუდი ეხურა. ხელები წელზე ჰქონდა შემოწყობილი და პერიოდულად ნაბიჯსაც ანელებდა, რომ მისი წესიერად შეთვალეერების საშუალება მიეცა მტრისთვის.

მარტომ, გულისკანკალით, მაგრამ თავაწეულმა გაიარა შეუიარაღებელმა ეპიტაფილმა პატრულის მიერ დაცული გზა. ყოველ ოც მეტრში თეთრად თავყბაახვეული მოჯაჰედები იდგნენ და გაფართოებული თვალებით უდიდოდნენ მის სიმამაცეს. გიორგი XI-ის გარდაცვალებიდან, თითქმის, სამასი წლის შემდეგ, XX საუკუნის ავღანეთში ასევე საკუთარი სურვილის წინააღმდეგ მებრძოლმა ქარ-

თველმა მშვიდობით მიაღწია მარმარილოს გრანდიოზულ სტელამდე.

თეთრ სვეტს, რომელზეც ავღანურ ენაზე შესრულებული ისტორიული სიტყვები ამოიკითხა, მოწიწებით ემთხვია პოლკოვნიკი. რამდენიმე წუთით ხელი იმ ადგილს დაადო, სადაც „გურჯი გიორგი“ იყო ამოკვეთილი. მერე ქართლის მეფის საფლავზე მუხლი მოიყარა კარგა ხნით. როდესაც წამოდგა, ისეთი უცნაური სიმსუბუქე იგრძნო, რომ გაიფიქრა, ახლა რომც მესროლონ, აღარ ვინანებ, რადგან ჩემი მისია შევასრულეო. სანამ უკან დაბრუნდებოდა, ირგვლივ მიმოიხედა. ორიოდ მოჯაპედი „მცველის“ გარდა, აღარავინ ჩანდა. მადლობის ნიშნად, პოლკოვნიკმა ორივე ხელი ასწია მათ დასანახად.

ამბის დასასრული კიდევ უფრო უცნაური და დაუჯერებელია: საბჭოთა მებრძოლს, რომლის გურჯობის ამბავი უკვე ყველა ახლო-მახლო მყოფმა მოჯაპედმა იცოდა, „შავი შაშხანის“ (ამერიკული M-16) სროლის ხმა შემოესმა იქვე, დაახლოებით, 50 მეტრში. გულგახეთქილ ქართველს იმის ძალა კი ეყო, არ შეემჩნია ემოცია და წელში კიდევ უფრო ამაყად გამართულიყო: „თავს შევუძახე, შიში არ შეგამჩნიონ, გიორგი XI-ის შთამომავალს არ გეკადრება-მეთქი“.³⁸ არადა, თურმე, თენგიზ ეპიტაშვილის სიმამაცის დაფასების ნიშნად ისროდნენ ჰაერში. ცოცხალ დერეფანში ჩამწკრივებულ მოჯაპედებს შორის მიმავალ ქართველ მებრძოლს ასე აცილებდნენ ავღანელი მეომრები: „სამხედრო წესის თანახმად, მხრიდან შაშხანას იხსნიდნენ, ჰაერში ისროდნენ, შემდეგ კვლავ მხარზე იკიდებდნენ, თეთრ კბილებს მიელვებდნენ და გზას ხელით მიჩვენებდნენ – მიბრძანდითო“.³⁸ ცხადია, ეს მისი ვაჟკაცობის დაფასებაც იყო და გამოცდაც. უზომოდ გახარებული, სიცხისა თუ გამოვლილი განსაცდელისგან

გაოფლილი თენგიზ ეპიტაშვილი თავის ბლინდაჟში⁷ დაბრუნდა. მეორე დღეს საომარი მოქმედებები ძველებურად გაგრძელდა.

ერთი თვის თავზე საბჭოთა ჯარმა ყანდაარი აიღო ქართველი პოლკოვნიკის მეთაურობით. უმკაცრესად აკონტროლებდა საკუთარ ჯარისკაცებს, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა არ გაემარცვათ, არ ეძალადათ ანდა რაიმე სხვა სახით არ შეევიწროვებინათ.

თანამედროვე ლეგენდას ჰგავს ეს ამბავი, რომელიც არცერთ ისტორიის სახელმძღვანელოში არ წერია, ჯერ-ჯერობით. ალბათ, ქართლის მეომარი მეფის თანამემამულეზეც იგივეს ფიქრობდნენ XX საუკუნის მოჯაჰედები, რაც გიორგი XI-ისა და მისი ჯარის შესახებ უთქვამთ ავლანთა ქვეყანაში მათი ლაშქრობის შემდეგ: „ავლანელები, სპარსელებთან შედარებით, ღომები ვართ, სპარსელები კი ჩვენთან შედარებით – ცხვრები, ხოლო ქართველებთან ცხვრები ვართ, ქართველები კი ღომები არიან ჩვენთან შედარებით“.³

5. ქართული „გრაალი“

მსოფლიო ისტორიაში უპრეცედენტო თუ არა, უიშვიათესი შემთხვევა ნამდვილად არის მტრისთვის სიმბოლური საფლავის მოწყობა. რა თქმა უნდა, ეს ქართველი სწორუპოვარი მეფე-სარდლისადმი უდიდესი პატივისცემის ნიშნად გააკეთეს ავლანელებმა. ღირსეული მტრები აღმოჩნდნენ. ყანდაარის მახლობლად აღმართულ სტელაზე ამოკვეთილი წარწერა გამვლელს ამცნობს, რომ უცხოტომელის ასეთი დაფასება გამოიწვია მისმა ღირსებებმა

– ავღანი მტრის თვალში, გიორგი XI იყო „საუკეთესო მეომარი და სარდალი ირანელთა შორის“.²

აღმოსავლეთმცოდნე სერგო ლუტიძე საბჭოთა ჯარში სამხედრო თარჯიმნად მსახურობდა 1980-1984 წლებში. ოთხწლიანი გამოცდილების საფუძველზე, „ქართულ-დარი სამხედრო ტერმინებისა და ფრაზეოლოგიზმების მცირე ლექსიკონი“ შეადგინა, რომელიც ავღანეთის საერთაშორისო მისიაში მყოფ ქართველ მეომრებს გაუგზავნა იმ იმედით, რომ მათ ეს წიგნი ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთობაში გამოადგებოდა. სერგო ლუტიძე მედლით „საბრძოლო დამსახურებისათვის“ დააჯილდოვეს შეიარაღებულ ძალებში დვაწლისთვის, ხოლო უნიკალური ლექსიკონის შექმნისთვის საქართველოს პრეზიდენტმა „ღირსების ორდენი“ გადასცა 2013 წლის 15 ოქტომბერს.

სერგო ლუტიძის ავღანური ბიოგრაფიის გამორჩეული ეპიზოდია მის მიერ გიორგი XI-ის სიმბოლური საფლავის მონახულება 1981 წელს ყანდაარში საქმიანი ვიზიტის დროს. ჰილმენდის პროვინციაში ყოფნისას, მან ადგილობრივებს სთხოვა, ქართველი მეფის სიმბოლური საფლავი ეჩვენებინათ, რომელიც გმირ მეომარს გაუკეთეს მტრებმა, ვისაც 12 წლის განმავლობაში წარმატებით ებრძოდა სამშობლოდან იძულებით წასული ქართველი გვირგვინოსანი.

უსაფრთხოების მიზნით, მათ სერგო ლუტიძეს ავღანელი მამაკაცის ეროვნული ტანსაცმელი ჩააცვეს და დაარიგეს, ადგილობრივი სიარულის მანერისთვის მიებაძა, მეტი დამაჯერებლობისათვის. საფრთხისა და სირთულეების მიუხედავად, ქართველმა თარჯიმანმა შეძლო გურგინ-ხანის (როგორც მას ირანსა და ავღანეთში უწოდებენ)⁴⁷ მემორიალის ხილვა. ეს მარმარილოს სტელა ყოველი ქართველისთვის, ალბათ, ისეთივე მნიშვნელოვანი უნ-

და იყოს, როგორც რაშმორის მთაზე ამოკვეთილი აშშ-ის ოთხი პრეზიდენტი³² ამერიკელებისთვის, ანდა თაჯ-მაჰალი¹⁷ ინდოეთის მოსახლეობისთვის.

ახალი ათასწლეულის დასაწყისში, 11 სექტემბრის ტრაგედიაზე ლამის ნახევარი წლით ადრე, თალიბებმა ბამიანის ველზე კლდეში გამოკვეთილი ბუდას ორი უნიკალური, გიგანტური ქანდაკება ააფეთქეს იმ საბაბით, რომ ამ კერპების არსებობა მათ რელიგიურ მრწამსს ეწინააღმდეგებოდა. VI საუკუნის ძეგლები, რომელთაც იუნესკოს მიერ მინიჭებული კულტურული მემკვიდრეობის სტატუსი და, ასევე, 1999 წელს მოლა ომარის დაპირება იცავდა (როგორც შემოსავლის წყაროს, ტურისტების ინტერესიდან გამომდინარე), 2001 წლის 2 მარტიდან 6 მარტამდე თალიბანის მთავრობამ გაანადგურა. ჯერ ქვემეხები დაუშინეს, მაგრამ გიგანტური ზომის გამო, ბევრი ვერაფერი დააკლეს. მერე ტანკსაწინააღმდეგო ჭურვები მოიშველიეს.

ინდოეთის ხელისუფლებას ქანდაკებების, როგორც ხელოვნების ნიმუშების, ავღანეთიდან ინდოეთში გადატანა სურდა, მაგრამ მათ წინააღმდეგ მეთორე მხარე არ დათანხმდა. ამერიკულ გაზეთ „ნიუ-იორკ ტაიმსში“ თალიბების მაშინდელი ლიდერის ლაკონიური საბაბი დაფიქსირდა: „ეს კერპები ურწმუნოთა ღმერთები იყვნენ“.⁴¹ ბრიტანულმა გაზეთმა „ტაიმსმა“ მოლა ომარის კომენტარი გამოაქვეყნა: „მუსულმანებმა კერპების მოსპობით უნდა იამაყონ. ღმერთს მაღლი შევწირეთ მათი განადგურებისათვის“.⁵⁴ თითქოს, ამით უნდა დამთავრებულიყო 1500-წლიანი ქანდაკებების გარეშე დარჩენილი, ცარიელი ნიშების ისტორია. თუმცა, ავღანურმა გაზეთმა „ეთილათროზმა“ 2021 წლის 1 ნოემბერს გაავრცელა კადრები, თუ როგორ ესვრიან ვიდეოები იმ მთას, სადაც ოცი წლის წინათ ბა-

მიანის ბუდას ქანდაკებები იდგა.⁵⁶ ასეთ მომენტში, ნამდვილად დაფიქრდები ყანდაარის გზაზე აღმართული საკუთარი წინაპრისადმი მტრის მიერ მიძღვნილ სტელას ბედზე და დაგენანება, რომ მისი წესიერი ფოტოც კი არ დაგრჩება, რამე რომ მოხდეს.

წმინდა გრაალის საძებნელად წასული რაინდების მსგავსად, თითო-ოროლა ქართველმა საკუთარი სიცოცხლის რისკის ფასად იხილა იგი. ურწმუნო თომასავით არ გასვენებს ეჭვი. გინდა გწამდეს, რომ ჯერაც არსებობს, მაგრამ თენგიზ ეპიტაშვილივით, ხელით თუ არ შეეხე, სიზმარს წააგავს. საქართველოდან ავღანეთამდე ფიქრში ზღაპრულად რეალისტური²⁰ მოჩანს ყანდაარული სტელა.

ლიტერატურა □ References

1. ავღანეთის ქართველი მბრძანებელი (8 ივნისი, 2013), „ამერიკის ხმა“ [amerikiskhma.com/a/afghanistan-war/1677989.html].
2. ავღანელებზე გამარჯვებული ქართლის მეფე გიორგი XI (11 აგვისტო 2019), ქართული სამხედრო ანალიტიკური პორტალი.
3. იქვე; არსებობს ამ გამოთქმის ოდნავ განსხვავებული ვერსიაც: „ყოზილბაშები დიაცნი არიან ავღანებთან შედარებით, ხოლო ავღანეები დიაცნი არიან ქართველებთან შედარებით“ [ნატროშვილი თამაზ (1991), მაშრიყით მალრიბამდე, გვ. 457].
4. ბატონიშვილი ვახუშტი (1913), საქართველოს ცხოვრება 1469-1800-მდე, მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძისაგან, თბილისი: ელექტრო-მბეჭდავი „სორაპანი“, გვ. 107-112.
5. ბეშარბეშო (თურქ. „ბეგთა ბეგი“ > თურქ. beg, იგივე, bey „მბრძანებელი, მთავარი, ბატონი“) – ფეოდალური ტიტული და თანამდებობა. ასე ეწოდებოდა დიდი პროვინციის მმართველს ირანში, ვის ხელშიც იყო სამხედრო-ადმინისტრაციული ხელისუფლება. ომის დროს ევალებოდა ლაშქრის სარდლობა.
6. ბეშარბეშო (ინგლ. Baloch ან Baluch) – ირანელი ხალხი. მათი რაოდენობა 10 მლნ უტოლდება (2013). აქედან 7 მლნ პაკისტანის სამ პროვინციაში (ბელუჯისტანი, სინდი, პენჯაბი) ცხოვრობს,

- დანარჩენი – ირანში, ავღანეთში, საემიროებსა და თურქმენეთში. მშობლიური ენაა ბელუჯური. უმეტესობა სუნიტი მუსულმანია. ჰყავთ ინდუიზმისა და სიქიზმის მიმდევარი უმცირესობებიც [Zehi, Pirmohamad M., *A Cultural Anthropology of Baluchis*, Iran Chamber Society].
7. ბლინდაჟი (ფრანგ. blindage „საფრით გადახურვა“) – დახურული ტიპის სავლელ ფორტიფიკაციული ნაგებობა. დაფარულია მიწით, აქვს კარი. გათვლილია 4-8 ადამიანზე [ქართული სამხედრო ენციკლოპედიური ლექსიკონი (2017), აკადემიკოსის, გენერალ-მაიორ ელგუჯა მექმარიაშვილის რედაქციით, თბილისი].
 8. ბურჟინ-ხანო (ინგლ. Gorgin Khan ან Gurgin Khan) – ქართლის ქრისტიანი მეფე გიორგი XI იძულებული გახდა ისლამი ელიარეზინა და მაჰმადიან გურგინ-ხანად ანუ გიორგი-ხანად გადაქცეულიყო. ზოგიერთმა მისი ახალი სახელი ეროვნულ კუთვნილებად ჩათვალა და გურჯი-ხანად ანუ „ქართველ ხანად“ მონათლა [ნატროშვილი თამაზ (1991), მაშრიყით მადრიბამდე, გვ. 450]. ირანიკა, მაგალითად, სწორ ფორმას იყენებს [iranicaonline.org].
 9. „გიორგი-შვიდეული“ საქართველოს ისტორიაში: გიორგი მთაწმინდელი, გიორგი ჭყონდიდელი, გიორგი III, გიორგი IV ლაშა, გიორგი V ბრწყინვალე, გიორგი სააკაძე და გიორგი XI [სანიკიძე ლევან (2005), დედა ისტორია, თბილისი: „ბაკმი“, გვ. 306-307].
 10. დივანბეგი (სპარს. Dīvān-beīgī) – სეფიანთა ირანის (1501-1736) სასამართლო სისტემის უმაღლესი თანამდებობის პირი, უზენაესი მოსამართლე.
 11. ენატაშვილი ბერი (1959), ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, ტომი II, თბილისი [amsi.ge].
 12. ერეკლე I (1642-1709) – იგივე, ნაზარ-ალი-ხანი. სიემაწვილე რუსეთის სამეფო კარზე გაატარა, სადაც ცნობილი იყო ნიკოლოზის სახელით. ქართლის მეფე 1688-1703 წლებში, კახეთის მეფე 1703-1709 წლებში. თეიმურაზ I-ის ძის, დავითის შვილი.
 13. ეპიტაშვილი თენგიზ ვასილის ძე (30 აგვისტო 1935 – 28 მარტი 2003) – გენერალ-მაიორი (1995), სამხედრო მეცნიერებათა კანდიდატი, დოცენტი (1977). დაიბადა თბილისში. დაამთავრა თბილისის სამხედრო სასწავლებელი 1957 წელს, მიხეილ ფრუნზეს სახელობის მოსკოვის სამხედრო აკადემია. 1957-1972 წწ. მსახურობდა ამიერკავკასიის სასაზღვრო ოლქის ჯარებში სხვადასხვა თანამდებობაზე. 1979-1983 წწ. იმყოფებოდა ავღანეთში საბჭოთა მთავრობის სპეციალური დავალებების შესასრულებლად პოლკოვნიკის რანგში. 1988-1993 წწ. იყო საქართველოს რესპუბლიკის შინაგან საქმეთა მინისტრის მოადგილე, სახელმწიფო საბჭოს

რწმუნებული შიდა ქართლში, ქალაქ ცხინვალის კომენდანტი. 1993-1997 წწ. იყო საქართველოს სასაზღვრო ჯარების მთავარი შტაბის უფროსი, სახელმწიფო საზღვრის დაცვის დეპარტამენტის თავმჯდომარის პირველი მოადგილე. დაჯილდოებულია 4 ორდენით (მათ შორის, ვახტანგ გორგასლის II ხარისხის ორდენი 1996 წ.) და 16 მედლით [ქართული ენციკლოპედია (2014), ტომი III, თბილისი, გვ. 29].

14. ვალო (არაბ. „დამცველი“) – გვიანდელ ფეოდალურ საქართველოში „ვალი“ ანუ ირანის შაჰის მოადგილე ეწოდებოდა გამაჰმადიანებულ ქართველ მეფეებს, რომლებიც ქართლს განაგებდნენ 1632-1744 წწ. ამ ტერმინის ინგლისურ შესატყვისად გამოიყენება viceroy (ინგლ. „მეფისნაცვალი“).
15. ვახტანგ V (გ. 1675) – იგივე, შაჰ-ნავაზ I (სპარს. „შაჰის სუნთქვა“) 1654 წლიდან, როდესაც ირანში მაჰმადიანობა მიაღებინეს და სახელი გადაარქვეს. ქართლის ბაგრატიონების უკანასკნელმა წარმომადგენელმა, მეფე როსტომმა (1565-1658) იშვილა და ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადა. ქართლის მეფე 1658-1675 წწ. მუხრანბატონების შტოს წარმომადგენელი.
16. თაღუშუმი იან კრუსინსკი (პოლ. Taseusz Jan Krusiński, 1675-1756) – პოლონელი იეზუიტი. ლამის, ოცი წელი გაატარა სპარსეთის დედაქალაქ ისპაანში სეფიანთა სამეფო კარზე. ნანახი და გაგონილი აღწერა ნაშრომში „მოგზაურის ქრონიკები“. 1725 წელს ევროპაში დაბრუნდა კონსტანტინოპოლის გავლით, სადაც თავისი თხზულების თურქული თარგმანი გადასცა იბრაჰიმ-ფაშას. კრუსინსკის ჩანაწერები 1729 წელს დაიბეჭდა სულთან აჰმედ III-ის ვეზირის მიერ დაარსებულ პირველ ოსმალურ სტამბაში [ნადარეიშვილი მაია (2020), მედიაწიქვილი, გვ. 329-330]. იბრაჰიმ მიუთეფერიქასეული გამოცემა ლათინურად თარგმნეს გერმანიაში, რომელიც საფუძვლად დაედო ფრანგულ (1725) და ინგლისურ (1840) თარგმანებს.
17. თაჯ-მაჰალი (ჰინ. ურდუ „სასახლის გვირგვინი“) – სპილოს ძვლისფერი მარმარილოს მავზოლეუმი მდინარე ჯამნას მარჯვენა სანაპიროზე, ინდოეთის ქალაქ აგრაში. იუნესკოს მსოფლიო მემკვიდრეობის ძეგლი 1983 წლიდან (№252). აიგო 1632-1653 წწ. იმპერატორ შაჰ-ჯაჰანის (1592-1666) ბრძანებით, როგორც მისი მეუღლის, მე-14 ბავშვზე მშობიარობის დროს გარდაცვლილი მუთაზ-მაჰალის (1593-1631) სამუდამო განსასვენებელი.
18. კობიაშვილი გრიგოლ (9 ივლისი, 2011), გიორგი XI ქართველი ვალი ირანში, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნ. „ისტორიანი“.
19. მენაბდე ლევან (1966), ვახტანგ მეექვსე, თბილისი: „ნაკადული“.

20. მიქაბერიძე ალექსანდრე, კვაშილავა კახა (2017-2018), მნიშვნელოვანი ავღანური წყარო გიორგი XI-ის შესახებ, ჟურნ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, XIX/XX, გვ. 162-168.
21. მურდულია უნა (03-10-2017), პიეტრო დელა ვალეს (1586-1652) ცნობები საქართველოს შესახებ [umurgulia82.blogspot.com].
22. ნადარეიშვილი მაია (2020), მსოფლიო გამარჯვების ქართველი სიმბოლო, აკადემიური ჟურნალი „ბრამსი“, №3, Vol. 1, Issue 3/4, თბილისი: „უნივერსალი“, გვ. 72.
23. ნატროშვილი თამაზ (1991), მაშრიყით მადრიბამდე, თბილისი: „ნაკადული“, „ესე სულთანის უარშიობს“, გვ. 438-447.
24. ნატროშვილი თამაზ (1991), მაშრიყით მადრიბამდე, თბილისი: „ნაკადული“, „ქართული ლექსიკონი ყანდაარში“, გვ. 448-458.
25. ნატროშვილი თამაზ (1991), მაშრიყით მადრიბამდე, თბილისი: გამომცემლობა „ნაკადული“, „ის იქნება მეფე“, გვ. 459-463.
26. ნატროშვილი თამაზ (1991), მაშრიყით მადრიბამდე, თბილისი: გამომცემლობა „ნაკადული“, „ომში წასული ძმისაო...“, გვ. 464-468.
27. ორბელიანი პაპუნა (1981), ამბავნი ქართლისანი, თბილისი.
28. პაპაშვილი მურმან (2009), საქართველოს ორიენტაცია დასავლეთ ევროპაზე და სულხან-საბა ორბელიანი, თბილისი.
29. პაპაშვილი მურმან (1995), საქართველო-რომის ურთიერთობა VI-XX სს., თბილისი: გამომცემლობა „აღმაშენებელი“.
30. პუშტუნები (დასავ. პუშტუ [pastun], აღმოს. პუშტუ [paxtun]) – იგივე, ავღანელები. აღმოსავლეთ ირანული ეთნიკური ჯგუფის ხალხი, რომელიც, ძირითადად, ცხოვრობს ავღანეთსა და პაკისტანში. უძთავრესად, სუნიტი მუსულმანები არიან. 2009 წლის მონაცემებით, მათი საერთო რაოდენობაა 49 მლნ. პუშტუნების მშობლიური ენაა პუშტუ. მეორე ენად იყენებენ ორიდან ერთ-ერთს: დარი (სპარსული ენის დიალექტი) ან ურდუ [Lewis, Paul M. (2009), *Pashto, Northern, SIL International*, Dallas, Texas: Ethnologue: Languages of the World].
31. რაშამი (არაბ.-თურქ. „რაკამ“ ანუ გამოსახვა) – სპარსეთის შაჰის (ყაენის) ან ოსმალეთის სულთნის (ხონთქრის) განკარგულება.
32. რაშმორის მთა (ინგლ. Mount Rushmore) – მთა ბლექ-ჰილის რეგიონში (სამხრეთ დაკოტის შტატი), რომელსაც „დემოკრატიის საკურთხეველს“ უწოდებენ. ამერიკის კოლონიზირებამდე ერქვა „ქქუსი წინაპარი“ (სიუს ენის ლაქოტურ დიალექტზე: *Thunǰáshila Šákpe*). 1930 წლის ივნისში ამერიკელი მეწარმის, ჩარლზ ედუარდ რაშმორის (1857-1931) პატივსაცემად, რომელმაც პირველი შემოწორულობა – 5 ათასი დოლარი გაიღო მონუმენტისთვის, მთას სახელი გადაერქვა. მთის ფერდობზე ამოკვეთილია 18.6-მეტრიანი

- ბარელიეფი აშშ-ის ოთხი პრეზიდენტის (ჯორჯ ვაშინგტონი, თომას ჯეფერსონი, აბამ ლინკოლნი, თეოდორ რუზველტი) გამოსახულებით. მონუმენტი 1927-1941 წწ. შექმნა ამერიკელმა მოქანდაკემ გუტზონ ბორგლუმმა (1867-1941).
33. სანიკიძე ლევან (2005), დედა ისტორია, თბილისი: გამომცემლობა „ბაკმი“; „უკანასკნელი დიდი გიორგი“, გვ. 298-307.
 34. ტაბალუა ილია (1972), საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა (XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედი), თბილისი.
 35. შარშიძე – ურჩობს, არ ემორჩილება; უარშიო – ურჩი, ჯიუტი, გაუგონარი კაცი; უარშიობა – ურჩობა, სიჯიუტე, გაუგონრობა, შეუუგებლობა (სუხან-საბა ორბელიანის, ბერი ეგნატაშვილისა და ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით) [ნატროშვილი თამაზ (1991), მაშრიყით მადრიბამდე, გვ. 441-442].
 36. ფატჰა (არაბ. fatāwā) – არასავალდებულო ლეგალური მოსახრება შარიათის (ისლამური კანონის) რაიმე საკითხთან დაკავშირებით, რომლის ფორმულირებასაც მაჰმადიანი სასულიერო პირი (მუფთი) ახდენს. ფატვას მორწმუნე მუსულმანებზე დიდი გავლენა აქვს.
 37. ყურამვილი რამინ (17-23 ივნისი, 2013), როგორ სცეს პატივი ავღანელმა მოჯაჰედებმა გურჯი გიორგის საფლავზე მისულ მოსიხლემ მტერს, ქართველ გენერალს; „თბილისელები“, №25, გვ. 74-75.
 38. ჩიქვანია თამაზ (19 აპრილი, 2017), ავღანთა რისხვა გიორგი გურჯი და მის საფლავთან მუხლმოყრილი ქართველი გენერალი, Sputnik საქართველო.
 39. ჩხეიძე სეხნია (1913), საქართველოს ცხოვრება ახალი მოთხრობა 1469 წლიდან, ვიდრე 1800 წლამდე ორ წიგნად აღწერილი: სეხნია ჩხეიძის მიერ, პაპუნა ორბელიანისა, ომან ხერხეულიძისა, შედეგი კახეთის ცხოვრებისა, ფარსადან გორგიჯანიძისა (1913), თბილისი: გამომცემელი – ზაქარია ჭიჭინაძე.
 40. ხანიძე ნინო (17-23 ივნისი, 2013), რატომ ეშინოდათ მამაც ავღანელებს მხოლოდ ქართველების და რატომ იყენებდნენ ირანში აჯანყების ჩასახშობად ქართველების რაზმებს, საუბარი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორთან, პროფ. გიორგი ანნაბაძესთან, ჟურნ. „თბილისელები“, №25, გვ. 10-11.
 41. *Afghans Reject Appeals to Spare Statues* (6 March 2001), *The New York Times*, Section A, Page 4.
 42. Buchan, Lizzy (13 August 2021), *UK troops could return to Afghanistan as Defence Secretary warns of al-Qaeda comeback*, *The Daily Mirror*.
 43. Clark, Sir George (28 March 2008), *The Nine Years War, 1688-1697*, Edited by J. S. Bromley, Published online by Cambridge University Press.

44. Day, Michael (15 August 2021), *Afghanistan's youngest female mayor: 'I'm waiting for the Taliban to come for people like me and kill me'*, i news.
45. Farrell, Kyle (15 August 2021), *Afghan MP attacks UK withdrawal and claims 'one more year' could fix Taliban conflict*, The Express.
46. *Georgian soldiers to leave Afghanistan as NATO begins withdrawing forces after two decades* (15 April 2021), Agenda [agenda.ge].
47. Gorgin Khan (15 December 2002), Encyclopaedia Iranica, Vol. XI, Fasc. 2, pp. 163-165 [iranicaonline.org/articles/gorgin-khan].
48. Hanway, Jonas (1753), *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea, with a Journal of Travels Into Persia*, Volume I & II, London.
49. Herbert, Sir Thomas (2012), *Travels in Africa, Persia, and Asia the Great (1677)*, Edited with an introduction and notes by John Anthony Butler, ACMRS Publications. ISBN-13: 978-0866984751
50. In the middle of nowhere – სადღაც დასაკარგავში.
51. Kraterou, Aliko (28 August 2021), *Inside Job? Taliban's 'head of security' at Kabul airport linked to ISIS-K raising fears he helped bomber*, The Sun.
52. Krusiński, Tadeusz Jan (1840), *The chronicles of a traveller: or, a history of the Afghan wars with Persia, in the beginning of the last century, from their commencement to the accession of Sultan Ashruf*, London: James Ridgway, Piccadilly; Printed by Blatch and Lampert, Grove Place, Brompton.
53. Krusiński, Tadeusz Jan (1840), *The chronicles of a traveller*, pp. 45-46.
54. Kumar, Lalit (2021), *Destruction of Bamiyan Buddhas by Taliban*, Writely Expressed [lalitkumar.in].
55. Malleison, George (1878), *History of Afghanistan: From the Earliest Period to the Outbreak of the War in 1878*, London: W. H. Allen & Co., p. 212.
56. Martel, Frances (2 November 2021), *Taliban shooting at remains of Buddha statues they vowed to protect*, Breitbart [breitbart.com].
57. Ostroska, Jessica (16 July 2014), *Georgian Army ends mission in Helmand*, Afghanistan International Security Assistance Force.
58. Rozsa, Lori (18 August 2021), *Daughter describes watching the Taliban beat mother to death after she said she couldn't cook for them*, People magazine.
59. Seren, Merve (18 April 2021), *A critical stage in Afghan peace process (analysis)*, Anadolu Agency [aa.com.tr].
60. *Troop numbers and contributions* (3 September 2014), Afghanistan International Security Assistance Force [isaf.nato.int].
61. *Turkey, Pakistan, Afghanistan urge Taliban to commit to Afghan peace talks* (23 April 2021), Reuters.
62. *UK troops to begin 'drawdown' in Afghanistan* (14 April 2021), BBC News.
63. კაპანაძე მიაი (2018), იმამ ყული ხანი, „ეკლათი“ №11-12, გვ. 53-71.